

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دادرسی عادلانه

در اسناد ملی و بین‌المللی

(جایگاه حقوق بشر در آیین دادرسی کیفری)

مؤلفان:

سیدصابر شیخ‌الاسلامی

مسعود پیرهادی

فهرست مطالب

مقدمه	۷
فصل اول) مفهوم آیین دادرسی کیفری عادلانه	۱۳
فصل دوم) مستند بودن دادرسی کیفری به قانونی منصفانه	۱۹
فصل سوم) حق محاکمه توسط دادگاهی مستقل	۲۳
فصل چهارم) حق بر بی‌گناه فرض شدن	۲۷
فصل پنجم) حق بهره‌مندی از وکیل	۳۷
فصل ششم) حق اطلاع از حقوق قانونی و ذکر برخی حقوق	۵۵
فصل هفتم) ضابطین دادگستری و حقوق بشر	۶۱
فصل هشتم) قانونی بودن شروع و ادامه تعقیب	۱۰۷
فصل نهم) حرمت محل سکونت و مخابرات اشخاص	۱۳۱
فصل دهم) حق بر احضار و اطلاع از ادله توجه اتهام	۱۴۵
فصل یازدهم) حق بر مواجهه با تأمین کیفری مناسب	۱۶۷
فصل دوازدهم) حق بر دادرسی عادلانه اطفال	۱۹۵
فصل سیزدهم) حق بر علنی بودن رسیدگی و تجدیدنظرخواهی	۲۰۳

مقدمه

شناسایی حیثیت ذاتی کلیه اعضای خانواده بشری و حقوق یکسان و انتقال ناپذیر آنان، اساس آزادی، عدالت و صلح را در جهان، تشکیل می‌دهد و عدم شناسایی و تحقیر حقوق بشر، منتهی به اعمال وحشیانه‌ای می‌گردد که روح بشریت را به عصیان وامی‌دارد. به‌علاوه، ظهور دنیایی که در آن، افراد بشر در بیان و عقیده، آزاد، و از ترس و فقر، فارغ باشند به عنوان بالاترین آمال بشر اعلام شده است. اساساً حقوق انسانی را باید با اجرای عدالت و قانون، حمایت کرد تا بشر به عنوان آخرین علاج به قیام علیه ظلم و فشار، مجبور نگردد؛ مردم ملل متحد، ایمان خود را به حقوق اساسی بشر و مقام و ارزش انسانی، مجدداً در منشور، اعلام کرده‌اند و تصمیم راسخ گرفته‌اند که به پیشرفت اجتماعی کمک کنند و در محیطی آزاد، وضع زندگی بهتری به وجود آورند.

همچنین دول عضو، متعهد شده‌اند که احترام جهانی و رعایت واقعی حقوق بشر و آزادی‌های اساسی را با همکاری سازمان ملل متحد تأمین کنند و از آنجا که حسن تفاهم مشترکی نسبت به این حقوق و آزادی‌ها برای اجرای کامل این تعهد، کمال اهمیت را دارد مجمع عمومی، اعلامیه جهانی حقوق بشر را آرمان مشترکی برای تمام مردم و کلیه ملل اعلام می‌کند تا جمع افراد در همه ارکان اجتماع، اعلامیه را دائماً مدنظر داشته باشند و مجاهدت کنند که به وسیله تعلیم و تربیت، احترام این حقوق و آزادی‌ها توسعه یابد و با تدابیر تدریجی ملی و بین‌المللی، شناسایی و اجرای واقعی و حیاتی آنها چه در میان خود ملل و چه در بین مردم کشورهایی که قلمرو آنها

می‌باشند، تأمین گردد. (مقدمه اعلامیه جهانی حقوق بشر به نقل از مجموعه اسناد بین‌المللی حقوق بشر، کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو با همکاری سازمان اصلاحات جزایی بین‌المللی، چاپ دوم، مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۶، صفحه ۷۱)

منشور حقوق بشر، شامل اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مملو از ارزش‌ها و آرمان‌های حقوق بشری است که پس از قرن‌ها مطالعه و تحقیق در سطح بین‌الملل با هدف توسعه صلح و تأمین آزادی‌های اساسی و حقوق بشر، تدوین و الزام‌آور شد. کشورهایی که به دو میثاق مذکور پیوستند، به موجب توافق بین‌المللی و کشورهایی که ملحق نشده‌اند به واسطه عرف و الزامات غیرقراردادی؛ ملزم به رعایت حقوق بشر و آزادی‌های اساسی هستند. بخش قابل توجهی از این اسناد به مسئله دادرسی عادلانه و منصفانه اختصاص یافته‌است؛ چرا که یکی از قدرتمندترین بازوهای اعمال حاکمیت، مجازات مرتکبین جرایم است. در همه کشورها اقدام علیه امنیت و حاکمیت، جرم‌انگاری شده، اما نحوه جرم‌انگاری، نوع مجازات، آیین دادرسی کیفری و حقوق متهم است که می‌تواند ضامن رعایت حقوق بشر یا مجرای قانونی برای نقض آن حقوق باشد.

این بخش ۲ جزء دارد؛ یکی ماهیت امر که همان قوانین جزایی است و جزء دوم شکل، شیوه و رسیدگی‌های کیفری و آیین دادرسی است. هر دو بخش، دارای اهمیت بوده و لازم است، انصاف و عدالت در وضع مقررات آن، رعایت گردد. ماده ۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر، مقرر می‌دارد: «احدی را نمی‌توان خودسرانه بازداشت، حبس یا تبعید نمود.» بند یک ماده ۱۱ سند مذکور مقرر می‌دارد: «هرکس که به بزه‌کاری متهم شده باشد، بی‌گناه محسوب خواهد شد، تا وقتی که در جریان یک دعوای عمومی که در آن کلیه تضمین‌های لازم برای دفاع او تأمین شده باشد، تقصیر او قانوناً محرز گردد.» در بند ۲ ماده مذکور آمده است: «هیچ‌کس برای انجام یا عدم انجام عملی که در موقع ارتکاب آن عمل به موجب حقوق ملی و بین‌المللی، جرم شناخته نمی‌شده است محکوم نخواهد شد. به همین طریق هیچ مجازاتی شدیدتر از آنچه که در موقع ارتکاب جرم، بدان تعلق می‌گرفت درباره احدی اعمال نخواهد شد.» ماده ۱۲ حق بر امنیت و حریم خصوصی و خلوت، از جمله عدم شنود (غیرقانونی) مخابرات افراد، ماده ۱۳ حق بر عبور و مرور آزادانه (ممنوعیت تبعید و منع از خروج کشور به روش غیرقانونی) ماده ۱۴ حق بر مصونیت از شکنجه (از جمله در فرآیند رسیدگی‌های کیفری) را به رسمیت شناخته است. ماده ۷ میثاق حقوق مدنی و سیاسی: «هیچکس را نمی‌توان مورد آزار و شکنجه یا مجازات‌ها یا رفتارهای ظالمانه یا خلاف انسانی یا ترذیلی قرارداد. مخصوصاً قراردادن یک شخص تحت آزمایش‌های پزشکی یا عمل بدون رضایت آزادانه او ممنوع است.» ماده ۹ میثاق مذکور:

«هرکس حق آزادی و امنیت شخصی دارد. هیچ‌کس را نمی‌توان خودسرانه (بدون مجوز) دستگیر یا بازداشت (زندانی) کرد. از هیچ‌کس نمی‌توان سلب آزادی کرد؛ مگر به جهات و طبق آیین‌دادرسی مقرر به حکم قانون.» هرکس دستگیر می‌شود باید در موقع دستگیر شدن از جهات (علل) آن مطلع شود و در اسرع وقت اختاریه‌ای دایر بر هرگونه اتهامی که به او نسبت داده می‌شود، دریافت دارد. هرکس به اتهام جرمی دستگیر یا بازداشت (زندانی) می‌شود، باید او را در اسرع وقت، محضر دادرسی یا هر مقام دیگر که به موجب قانون مجاز به اعمال اختیارات قضایی باشد حاضر نمود و باید در مدت معقولی دادرسی یا آزاد شود. بازداشت (زندانی نمودن) اشخاص که در انتظار دادرسی هستند نباید قاعده کلی باشد، لکن آزادی موقت، ممکن است موکول به اخذ تضمین‌هایی بشود که حضور متهم را در جلسه دادرسی و سایر مراحل رسیدگی قضایی و حسب مورد برای اجرای حکم تأمین نماید. هرکس که بر اثر دستگیری یا بازداشت شدن از آزادی محروم می‌شود، حق دارد که به دادگاه، تظلم نماید به این منظور که دادگاه بدون تأخیر راجع به قانونی بودن بازداشت، اظهار رأی بکند و در صورت غیرقانونی بودن بازداشت، حکم آزادی او را صادر کند. هرکس که به طور غیرقانونی دستگیر و بازداشت شده باشد حق جبران خسارت خواهد داشت. درباره کلیه افرادی که از آزادی خود محروم شده‌اند، باید با انسانیت و احترام به حیثیت ذاتی شخص انسان رفتار کرد. متهمین جز در موارد استثنایی از محکومین، جدا نگهداری خواهند شد و تابع نظام جداگانه‌ای متناسب با وضع اشخاص غیرمحکوم خواهند بود. صغار متهم باید از بزرگسالان جدا بوده و باید در اسرع اوقات ممکن در مورد آنان اتخاذ تصمیم بشود. نظام زندان‌ها، متضمن رفتاری با محکومین خواهد بود که هدف اساسی آن، اصلاح و اعاده حیثیت اجتماعی زندانیان باشد. صغار بزه‌کار باید از بزرگسالان جدا بوده و تابع نظامی متناسب با سن و وضع قانونی‌شان باشند. (ماده ۱۰ میثاق مدنی و سیاسی) همه در مقابل دادگاه‌ها و دیوان‌های دادگستری مساوی هستند. هرکس حق دارد به این که به دادخواهی او منصفانه و علنی در یک دادگاه صالح مستقل و بی‌طرف تشکیل شده طبق قانون، رسیدگی بشود و آن دادگاه درباره حقانیت اتهامات جزایی علیه او یا اختلافات مراجع به حقوق و الزامات آن در امور مدنی اتخاذ تصمیم بنمایند. تصمیم به سرّی بودن جلسات در تمام یا قسمتی از دادرسی، خواه به جهات اخلاق حسنه یا نظم عمومی یا امنیت ملی در یک جامعه دموکراتیک و خواه در صورتی که مصلحت زندگی خصوصی اصحاب دعوی اقتضا کند و خواه در مواردی که از لحاظ کیفیات خاص علنی بودن جلسات، مضر به مصالح دادگستری باشد تا حدی که دادگاه لازم بداند، امکان دارد؛ لیکن حکم صادره در امور کیفری و مدنی علنی خواهد بود مگر آن که مصلحت صغار، نحوه دیگری اقتضا نماید؛ یا دادرسی مربوط به اختلافات زناشویی یا

ولایت اطفال باشد. هرکس به ارتکاب جرمی متهم شده باشد، حق دارد بی‌گناه فرض شود تا این که مقصر بودن او طبق قانون محرز بشود. هرکس متهم به ارتکاب جرمی بشود با تساوی کامل لاقل حق تضمین‌های ذیل را خواهد داشت:

الف) در اسرع وقت و به تفصیل، به زبانی که او بفهمد از نوع و علل اتهامی که به او نسبت داده می‌شود مطلع شود.

ب) وقت و تسهیلات کافی برای تهیه دفاع خود و ارتباط با وکیل منتخب خود داشته باشد.

ج) بدون تأخیر موجه، درباره او قضاوت بشود.

د) در محاکمه حاضر بشود و شخصاً یا به وسیله وکیل منتخب خود از خود دفاع کند و در صورتی که وکیل نداشته باشد حق داشتن یک وکیل به او اطلاع داده شود و در مواردی که مصالح دادگستری اقتضا نماید از طرف دادگاه رأساً و برای او وکیلی تعیین بشود که در صورت عجز او از پرداخت حق الوکاله، هزینه‌ای نخواهد داشت.

ه) از شهودی که علیه او شهادت می‌دهند سؤالات بکند یا بخواهد که از آن‌ها سؤالاتی بشود و شهودی که له او شهادت می‌دهند با همان شرایط شهود علیه او، احضار و از آن‌ها سؤالات بشود.

و) اگر زبانی را که در دادگاه تکلم می‌شود نمی‌فهمد و یا نمی‌تواند به آن تکلم کند، یک مترجم مجاناً به او کمک کند.

ز) مجبور نشود که علیه خود شهادت دهد و یا به مجرم بودن اعتراف نماید.

آیین دادرسی جوانانی که از لحاظ قانون جزا هنوز بالغ نیستند باید به‌نحوی باشد که رعایت سن و مصلحت اعاده حیثیت آنان را بنماید. هرکس مرتکب جرمی اعلام بشود حق دارد که اعلام مجرمیت و محکومیت او به وسیله یک دادگاه عالی‌تری طبق قانون مورد رسیدگی واقع شود. هرگاه حکم قطعی محکومیت جزای کسی بعداً فسخ بشود یا یک امر حادث یا امری که جدیداً کشف شده دال بر وقوع یک اشتباه قضایی باشد و بالنتیجه مورد عفو قرار گیرد شخصی که در نتیجه این محکومیت، متحمل مجازات شده استحقاق خواهد داشت که خسارت او طبق قانون جبران بشود، مگر اینکه ثابت شود که عدم افشای به موقع حقیقت مکتوم کلاً یا جزئاً منتسب به خود او بوده است. هیچ‌کس را نمی‌توان برای جرمی که به علت اتهام آن به موجب حکم قطعی صادره طبق آیین دادرسی کیفری هرکشوری محکوم یا تبرئه شده است مجدداً مورد تعقیب و مجازات قرار داد. (ماده ۱۴ میثاق مدنی و سیاسی) هیچ‌کس نباید در زندگی خصوصی و خانواده و اقامتگاه یا مکاتبات مورد مداخلات خودسرانه (بدون مجوز) یا خلاف قانون قرار گیرد و

همچنین شرافت و حیثیت او نباید مورد تعرض غیرقانونی واقع شود. هرکس حق دارد در مقابل اینگونه مداخلات یا تعرض‌ها از حمایت قانون برخوردار شود. (ماده ۱۷ میثاق مدنی و سیاسی) هیچ‌کس به علت فعل یا ترک فعلی که در موقع ارتکاب بر طبق قوانین ملی یا بین‌المللی جرم نبوده محکوم نمی‌شود و همچنین مجازاتی شدیدتر از آن چه در زمان ارتکاب جرم، قابل اعمال بوده تعیین نخواهد شد. هرگاه پس از ارتکاب جرم، قانون، مجازات خفیف‌تری برای آن مقرر دارد، مرتکب از آن استفاده خواهد نمود. (ماده ۱۵ میثاق مدنی و سیاسی)

موارد فوق از جمله بارزترین مصادیق استانداردهای دادرسی عادلانه است که در این کتاب به تفصیل به آنها خواهیم پرداخت. آیین دادرسی کیفری، مجموعه قواعد و مقرراتی است که برای کشف جرم، تعقیب متهم، تحقیقات مقدماتی، میانجی‌گری، صلح میان طرفین، نحوه رسیدگی، صدور رأی، طرق اعتراض به آراء، اجرای آراء، تعیین وظایف و اختیارات مقامات قضایی و ضابطان دادگستری و رعایت حقوق متهم، بزه‌دیده و جامعه وضع می‌شود. این آیین و شیوه باید بر اساس اصول حقوق بشر و آزادی‌های اساسی باشد. هدف این کتاب، بررسی تطبیقی آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲/۱۲/۴ و الحاقات و اصلاحات بعدی با اسناد بین‌المللی حقوق بشر است. وجود مطابقت و همخوانی قانون مذکور با اسناد بین‌المللی به معنی عدم نقض قانون توسط برخی مجریان نیست. اساساً وجود همین موارد نقض قانون است که موجب گردیده مسئولیت انتظامی، مدنی و کیفری برای ناقض در نظر گرفته شود.

در پایان مقدمه، لازم به ذکر است از ترجمه اسناد بین‌المللی کتاب دادرسی عادلانه ترجمه خانم‌ها فریده طه و لیلا اشرافی و نیز مجموعه اسناد بین‌المللی حقوق بشر (که در ابتدای مقدمه معرفی شد) به کرات استفاده شده است و هر جا اشاره‌ای به اسناد بین‌المللی و آرای دادگاه‌های حقوق بشر منطقه‌ای و بین‌المللی شده است از منبع مذکور استفاده گردیده است که به واسطه کثرت استفاده در مقدمه به آن اشاره شد. همچنین کلیه نظرات اداره حقوقی قوه قضائیه از کتاب قانون آیین دادرسی کیفری و نظریه‌های مشورتی اداره کل حقوقی قوه قضائیه، انتشارات معاونت حقوقی قوه قضائیه، نام مؤلف دکتر محمدعلی شاه حیدری‌پور و دکتر احمد رفیعی، تهیه و منعکس شده است. ارائه نظرات مشورتی و ارشادات حقوقی فرهیختگان ارجمند، موجب بهره‌مندی مؤلفین و اصلاح در نشرهای آتی و مزید امتنان است.

فصل اول

مفهوم آیین دادرسی کیفری عادلانه

آیین دادرسی کیفری دارای تعریف قانونی است. به موجب ماده یک قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۴ اسفند ۱۳۹۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی، آیین دادرسی کیفری مجموعه مقررات و قواعدی است که برای کشف جرم، تعقیب متهم، تحقیقات مقدماتی، میانجی‌گری، صلح میان طرفین، نحوه رسیدگی، صدور رأی، طرق اعتراض به آراء، اجرای آراء، تعیین وظایف و اختیارات مقامات قضایی و ضابطین دادگستری و رعایت حقوق متهم، بزه‌دیده و جامعه وضع می‌شود. از سال ۱۲۹۰ که قانون موقتی اصول محاکمات جزایی به تصویب کمیسیون خاص در وزارت عدلیه و سپس در سال ۱۲۹۱ به تأیید کمیسیون مربوط در مجلس وقت رسید، تا سال ۱۳۵۸ بارها دستخوش تغییرات و اصلاحات شد. از این زمان به بعد، اصلاحات به لحاظ کلی بودن به تحولات مبدل گشت؛ به نحوی که در سال ۱۳۵۸ با تصویب شورای انقلاب و به موجب قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی، درجه و تقسیم‌بندی انواع دادگاه‌ها با تشکیل دادگاه‌های عمومی برچیده شد. البته در امور کیفری، دادرسی در معیت دادگاه‌های موصوف، تداوم حیات داد. با فاصله اندکی در سال ۱۳۶۱، رویکرد قانونگذار به درجه‌بندی دادگاه‌های کیفری، شکل گرفت و با تشکیل دادگاه‌های کیفری یک و دو این هدف، تحقق یافت.» (آیین دادرسی کیفری، جواد طهماسبی، نشر میزان، جلد اول، ۱۳۹۵، صفحه ۱۶)